

“ভাৰতবৰ্ষ হ'ল আমাৰ সাম্ৰাজ্যৰ কেন্দ্ৰ বিন্দু। এই সাম্ৰাজ্যই ইয়াৰ কৰ্তৃত্বাধীন আন কোনো অংশ হেৰুৱালে আমি তিষ্ঠি থাকিম, কিন্তু আমি ভাৰতবৰ্ষক হেৰুৱাব লাগিলে আমাৰ সাম্ৰাজ্যৰ বেলি ডুবিব।”— ডিক্টৰ আলেকজেণ্ডাৰ ব্ৰুছ, দি ভিক্টৰি অৱ ব্ৰিটিছ ইণ্ডিয়া 1948, Victor Alexander Vruce, The Victory of British India in 1984

1.1 সূচনা (Introduction) :

ভাৰতীয় অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন নামৰ পুথিখনিৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে স্বাধীনতা লাভৰ পিছত সম্প্ৰতি ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাৰ মূল বৈশিষ্ট্য আৰু ইয়াৰ উন্নয়ন সম্পৰ্কে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক অৱগত কৰোৱা। অৱশ্যে দেশখনৰ অৰ্থনীতিৰ বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যৎ সম্ভাৱনাৰ বিষয়ে জ্ঞান আহৰণ কৰাৰ লগতে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বাবে ইয়াৰ অতীত সম্পৰ্কে জনাটোও প্ৰয়োজনীয়। এতেকে, প্ৰথমতে আমি ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাক্ স্বাধীনতা কালৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ ওপৰত দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰি স্বাধীনতাৰ পৰৱৰ্তী কালত কেনে ধৰণৰ চিন্তাৰ ভিত্তিত দেশখনৰ উন্নয়নৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা বিভিন্ন ধৰণৰ কৌশলসমূহ গঢ়ি উঠিছিল সেই সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰোঁহক।

সাম্প্ৰতিক কালৰ ভাৰতীয় অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাটো এদিনতে সৃষ্টি হোৱা নাই। ইয়াৰ শিপাবোৰ ইতিহাসত, বিশেষকৈ 1947 চনৰ 15 আগষ্টত ভাৰতবৰ্ষই স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ আগৰ প্ৰায় দুশ বছৰ ধৰি চলি থকা ইংৰাজ শাসনকালত সোমাই আছে। ইংৰাজসকলৰ সাম্ৰাজ্যবাদী শাসনৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য আছিল ভাৰতবৰ্ষক ইংলেণ্ডত দ্ৰুতভাৱে

সম্প্ৰসাৰিত আধুনিক উদ্যোগৰ ভিত্তি স্থাপনৰ বাবে সাৰ-পানী যোগোৱা দেশ এখনলৈ অৱনমিত কৰা। বিগত ছয়টা দশকত ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাই যি ধৰণৰ আৰু পৰ্যায়ৰ উন্নয়ন লাভ কৰিছে তাৰ মূল্যায়নৰ বাবে শোষণমুখী সম্বন্ধটো বুজাৰ প্ৰয়োজন।

1.2 ঔপনিৱেশিক শাসনত নিম্ন স্তৰৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন (Low Level of Economic Development under the Colonial Rule) :

ইংৰাজসকলৰ আগমনৰ আগতে ভাৰতবৰ্ষত এক স্বাধীন অৰ্থব্যৱস্থাই বিৰাজ কৰিছিল। কৃষিয়েই অধিকাংশ ভাৰতীয়ৰ জীৱিকাৰ প্ৰধান উৎস আছিল যদিও বিভিন্ন ধৰণৰ নিৰ্মাণ কাৰ্য দেশখনৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্য আছিল। ভাৰতবৰ্ষ বিশেষকৈ কপাহ আৰু ৰেচমৰ বস্ত্ৰশিল্প তথা বিভিন্ন ধাতু আৰু মূল্যবান মণি আদিৰ দৰে হস্তশিল্পত বিখ্যাত আছিল। সেই সামগ্ৰীসমূহৰ কাৰু-কাৰ্য আৰু উৎপাদনত ব্যৱহৃত কেঁচামালৰ উন্নত মানৰ বাবে সমগ্ৰ বিশ্বতে ইহঁতে বজাৰ লাভ কৰিব পাৰিছিল।

কক্ষ 1.1 : বঙ্গদেশৰ বস্ত্ৰশিল্প (Textile Industry in Bengal)

মচলিন এবিধ কপাহী কাপোৰ। ই পোন প্ৰথমে বঙ্গদেশত বিশেষকৈ সাম্প্ৰতিক বাংলাদেশৰ ৰাজধানী চহৰ ঢাকা (প্ৰাক্-স্বাধীনতা কালত ডাৰ্কা বুলি উচ্চাৰণ কৰা হৈছিল) আৰু ইয়াৰ ওচৰে-পাঁজৰে উৎপাদিত হৈছিল। অতি উত্তম কপাহী কাপোৰ বুলি ‘ডাৰ্কায়া মচলিন’য়ে সমগ্ৰ বিশ্বতে সমাদৰ লাভ কৰিছিল। মচলিন কাপোৰৰ আটাইতকৈ মসৃণ বিধক মলমল বুলি কোৱা হৈছিল। কেতিয়াবা বিদেশী ভ্ৰমণকাৰীসকলে এই কাপোৰক মলমল চাহী বা মলমল খাচ নামেৰে অভিহিত কৰিছিল। ইয়াৰ অৰ্থ আছিল যে এনে কাপোৰ ৰাজপৰিয়ালৰ লোকসকলে পৰিধান কৰিছিল অথবা তেওঁলোকৰ বাবেহে এনে কাপোৰ উপযুক্ত আছিল।

ভাৰতবৰ্ষৰ ঔপনিবেশিক চৰকাৰে অনুসৰণ কৰা অৰ্থনৈতিক নীতিসমূহে ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাৰ উন্নতি কৰাতকৈ ব্ৰিটিছসকলৰ আৰ্থিক স্বার্থৰ সুৰক্ষা আৰু অগ্ৰগতিত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। এনেধৰণৰ নীতিবোৰে দেশখনক ইংলেণ্ডলৈ কেঁচামালৰ যোগানকাৰী আৰু ইংলেণ্ডত উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ গ্ৰাহকত পৰিণত কৰি ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থালৈ এক মৌলিক পৰিৱৰ্তন আনিছিল।

স্পষ্টতঃ ঔপনিবেশিক চৰকাৰে ভাৰতবৰ্ষৰ জাতীয় তথা জনমূৰি আয় গণনাৰ বাবে কেতিয়াও আন্তৰিকতাৰে প্ৰচেষ্টা হাতত লোৱা নাছিল। এই ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিগত পৰ্যায়ত চলোৱা কিছুমান প্ৰচেষ্টাৰ ফলাফল আছিল পৰস্পৰ-বিৰোধী আৰু অসংলগ্ন। দাদাভাই নৌৰজী (Dadabhai Naoroji), উইলিয়াম ডিগ্‌বি (William Digby), ফিণ্ডলে চিৰাচ (Findlay Shirras), ভি. কে. আৰ. ভি. ৰাও (V.K.R.V. Rao) আৰু আৰ. চি. দেশাই (R.C. Desai) আদি এনেধৰণৰ উল্লেখযোগ্য

গণনাকাৰী সকলৰ ভিতৰত ৰাওয়ে কৰা গণনাকে ঔপনিবেশিক শাসনকালত ভাৰতৰ জাতীয় তথা জনমূৰি আয়ৰ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ গণনা হিচাপে ধৰা হয়। সি যি কি নহওক, বেছিভাগ অধ্যয়নতে দেখা গৈছে যে কুৰি শতিকাৰ প্ৰথমার্ধত দেশখনৰ মুঠ প্ৰকৃত উৎপাদনৰ বৃদ্ধি দুই শতাংশ (2%) তকৈ কম আছিল আৰু বছৰি জনমূৰি আয়ৰ বৃদ্ধি আছিল মাত্ৰ আধা (0.5%) শতাংশ।

1.3 কৃষি খণ্ড (Agricultural Sector):

ইংৰাজ ঔপনিবেশিক শাসনকালত ভাৰতবৰ্ষৰ অৰ্থনীতি মূলতঃ কৃষিভিত্তিক হৈয়ে আছিল। দেশখনৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় 85 শতাংশ লোকেই বিশেষকৈ গ্ৰামাঞ্চলত বাস কৰিছিল আৰু তেওঁলোকে প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষভাৱে কৃষিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি জীৱন নিৰ্বাহ কৰিছিল। ইমান সৰহ সংখ্যক লোকৰ জীৱিকাৰ উপায় হোৱা সত্ত্বেও কৃষিখণ্ডই স্থবিৰতাত ভুগিছিল আৰু প্ৰায় সঘনাই ইয়াৰ অৱনতি ঘটিছিল। কৃষিৰ

কক্ষ 1.2 : প্ৰাক্ ব্ৰিটিছ যুগত ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষি (Agriculture during Pre-British Period)

ফৰাচী দেশীয় ভ্ৰমণকাৰী বাৰ্ণিয়াৰ (Bernier) য়ে সোতৰ শতিকাৰ বঙ্গদেশৰ বিৱৰণ দিছে এনেদৰে— “দুবাৰ ভ্ৰমণ কৰি বঙ্গদেশ সম্পৰ্কে মই আহৰণ কৰা জ্ঞানে মোক বিশ্বাস কৰাই যে ই ইজিপ্ততকৈ চহকী। ই প্ৰচুৰ পৰিমাণে কপাহ, ৰেচম, ধান, চাউল, চেনি আৰু মাখন ৰপ্তানি কৰে। নিজৰ ভোগৰ বাবে ই প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ গম, শাক-পাচলি, বিভিন্ন শস্য, কুকুৰা, হাঁহ, ৰাজহাঁহ উৎপাদন কৰে। ইয়াত অশেষ পৰিমাণৰ গাহৰিৰ জাক, ভেড়া আৰু ছাগলীৰ জাক আছে। বিভিন্ন ধৰণৰ মাছ ইয়াত প্ৰচুৰ পৰিমাণে পোৱা যায়। নৌ-জাহাজৰ চলাচল আৰু জলসিঞ্চনৰ বাবে অসীম শ্ৰমেৰে অতীত কালত গঙ্গা নদীৰ পৰা খন্দা ৰাজমহলৰ পৰা সাগৰলৈকে অসংখ্য খাল আছে।”

→ সোতৰ শতিকাত আমাৰ দেশৰ কৃষিৰ সমৃদ্ধিৰ কথা মন কৰা। ইয়াৰ লগত প্ৰায় দুশ বছৰ পিছত ইংৰাজসকলে আমাৰ দেশ এৰি যোৱাৰ সময়ত কৃষিৰ স্থবিৰতা ৰিজাই চোৱা।

চিত্ৰ. 1.1 : ব্ৰিটিছ ঔপনিবেশিক শাসনৰ অধীনত ভাৰতীয় কৃষিৰ স্থবিৰতা

উৎপাদনশীলতা বৰ্ধিত হাৰত হ্রাস পাইছিল। অৱশ্যে কৃষি ভূমিৰ সম্প্ৰসাৰণ হোৱা হেতুকে মুঠ হিচাপে এই খণ্ডটোৰ কিছু পৰিমাণে বৃদ্ধি ঘটিছিল। কৃষিখণ্ডত স্থবিৰতাৰ মূল কাৰণ আছিল ঔপনিবেশিক চৰকাৰে প্ৰণয়ন কৰা বিভিন্ন ধৰণৰ ভূমি বন্দৱস্তি ব্যৱস্থাসমূহ। বিশেষকৈ সাম্প্ৰতিক ভাৰতৰ পূৰ্বাঞ্চলৰ ৰাজ্যসমূহক লৈ গঠিত সেই সময়ৰ বেঙ্গল প্ৰেচিডেন্সিয়ে প্ৰণয়ন কৰা জমিদাৰী ব্যৱস্থাত কৃষিখণ্ডৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা লাভ কৃষকৰ পৰিৱৰ্তে জমিদাৰসকলৰ হাতলৈহে গৈছিল। অকল ঔপনিবেশিক চৰকাৰেই নহয়; সৰহ সংখ্যক জমিদাৰেও কৃষিৰ উন্নতিৰ বাবে কোনো উদ্যোগ হাতত লোৱা নাছিল। জমিদাৰসকলৰ প্ৰধান স্বাৰ্থ আছিল কৃষকসকলৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা সম্পৰ্কে কোনো ধৰণৰ বিবেচনা নকৰাকৈ তেওঁলোকৰ পৰা খাজনা আদায় কৰা। ফলত তেওঁলোকে অশেষ যত্না ভুগিবলগীয়া হৈছিল আৰু পিছলৈ সামাজিক অশান্তিৰ সৃষ্টি হৈছিল। ৰাজহ বন্দৱস্তিৰ ব্যৱস্থাও

জমিদাৰসকলৰ এনেধৰণৰ দৃষ্টিভংগীৰ বাবে বহু পৰিমাণে দায়ী। নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ভূমি ৰাজহ জমা দিয়াৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট দিন নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছিল আৰু সেই নিৰ্দিষ্ট দিনত ৰাজহ জমা দিব নোৱাৰিলে জমিদাৰসকলে অধিকাৰ হেৰুৱাব লগা হৈছিল। ইয়াৰ উপৰি নিম্ন মানৰ প্ৰযুক্তি, জলসিঞ্চনৰ অভাৱ আৰু তাকৰীয়া পৰিমাণৰ সাৰ প্ৰয়োগ আদিয়ে কৃষকসকলৰ অৱস্থাৰ অধিক অৱনতি ঘটাইছিল আৰু কৃষিৰ উৎপাদনশীলতা অতি নিম্ন পৰ্যায়লৈ নমোৱাত অৰিহণা যোগাইছিল। অৱশ্যে কৃষিৰ বাণিজ্যিকীকৰণৰ বাবে দেশৰ কোনো কোনো অঞ্চলত তুলনামূলকভাৱে অধিক পৰিমাণত মুদ্ৰা উপাৰ্জন-মুখী শস্য বা নগদী শস্য (Cash crop) উৎপাদনৰ উদাহৰণ পোৱা গৈছিল কিন্তু ইয়াৰ ফলত কৃষকসকলৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ বিশেষ উন্নতি ঘটা নাছিল। কিয়নো খাদ্য-শস্য উৎপাদনৰ সলনি ইংৰাজসকলে শেষ পৰ্যায়ত তেওঁলোকৰ দেশৰ উদ্যোগত খটুৱাব

কৰি চোৱা : (Work These Out)

- ইংৰাজ শাসনৰ ভাৰতবৰ্ষৰ মানচিত্ৰ এখনৰ লগত স্বাধীন ভাৰতৰ মানচিত্ৰ এখন তুলনা কৰি পাকিস্তানৰ অংশ হোৱা অঞ্চলবোৰ বাছি উলিওৱা। সেইবোৰ অঞ্চল অৰ্থনৈতিক দিশৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষৰ বাবে কিয় গুৰুত্বপূৰ্ণ? (তোমাৰ সুবিধাৰ বাবে ড° ৰাজেন্দ্ৰ প্ৰসাদ ৰচিত 'ইণ্ডিয়া ডিভাইডেড' (India Divided) নামৰ কিতাপখন প্ৰসংগ হিচাপে চোৱা)।
- ইংৰাজসকলে ভাৰতবৰ্ষত প্ৰৱৰ্তন কৰা ৰাজহ বন্দৱস্তিৰ বিভিন্ন ব্যৱস্থাবোৰ কি কি? এইবোৰ কোন কোন ঠাইত প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল আৰু ইহঁতৰ ফলাফল কেনে ধৰণৰ আছিল? সাম্প্ৰতিক কালৰ ভাৰতীয় কৃষিৰ দৃশ্যপটত এই বন্দৱস্তিবোৰে কি ধৰণৰ প্ৰভাৱ পেলোৱা বুলি ভাবা। (এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰৰ বাবে তুমি ৰমেশ চন্দ্ৰ দত্তই তিনিখণ্ডত লিখা 'ইক'নমিক হিষ্টৰী অৱ ইণ্ডিয়া' (Economic History of India) আৰু দুটা খণ্ডত লিখা বি. এইচ. বদন পাৱেলৰ 'দি লেণ্ড ছিষ্টেম অৱ ব্ৰিটিছ ইণ্ডিয়া' (The Land System of British India) পঢ়ি চাব পৰা। বিষয়টো অধিক উপলব্ধি কৰিবলৈ তুমি ইংৰাজ শাসনাধীন ভাৰতৰ কৃষি মানচিত্ৰ এখন হাতেৰে নাইবা কম্পিউটাৰৰ সহায়ত অংকন কৰিব পাৰা। মনত ৰাখিবা যে বিষয়টো বুজিবলৈ ব্যাখ্যায়ুক্ত মানচিত্ৰ এখনৰ দৰে আন একোৱে সহায় কৰিব নোৱাৰে।